

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

ЛІСОВА О. І.,
викладач кафедри
загальноправових дисциплін
юридичного факультету
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ШЕВЯКОВ М. О.,
старший викладач кафедри
адміністративного права, процесу
та адміністративної діяльності
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ОРЛОВА О. О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальноправових
дисциплін
юридичного факультету
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 347.235

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.2.9>**ЗЕМЕЛЬНА РЕФОРМА В УКРАЇНІ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ
РЕФОРМИ, НОВИЙ АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОРЯДОК ОБІГУ ЗЕМЛІ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ В УКРАЇНІ**

Натепер в Україні є нагальна проблема перерозподілу земель сільськогосподарського призначення з одночасною передачею їх у приватну та колективну власність, а також у користування підприємствам, установам і організаціям з метою надання можливості рівноправного розвитку всіх форм господарювання на земельних ділянках, формування стабільної економіки, встановлення раціонального та безпечного використання та охорони земель.

Процес проходження приватизації сільськогосподарських земель в Україні є досить непослідовним, адже потребує насамперед створення сприятливих організаційних, нормативно-правових умов для подальшого ефективного розвитку господарства, повного переформатування економічного механізму функціонування, оновлення застарілих механізмів та порядку роботи всіх виконавчих структур у цій сфері діяльності.

В Україні уже досить тривалий час здійснюються спроби щодо реорганізації (реформи) всієї системи обігу земельних ділянок. Натепер до кінця не впроваджено досить чітких механізмів формування ефективного забезпечення надання високоякісних та доступних публічних послуг, задоволення інтересів громадян в усіх сферах життєдіяльності на відповідній території, узгодження інтересів держави та територіальних громад щодо порядку обігу землі на території держави.

У 2020–2021 роках триває етап реформування адміністративно-земельних відносин в Україні. Нині на законодавчому рівні встановлено необхідність подальшого процесу реформування в Україні як одного із пріоритетних завдань у державі, що продовжить розвиток місцевого самоуправління, територіальних громад, з'явиться можливість розвитку малого та середнього бізнесу в Україні, залучення середніх і великих агровиробників, та загалом дасть можливість зростання економічних показників України.

Беручи до уваги те, що земельну реформу було розпочато ще в 90-х роках (1-й етап – з 1990 року по 1992; 2-й етап – з 1992 року по 1996; 3-й етап – з 1996 року по 2001; 4-й етап – з 2001 року по 2020; 5-й етап – з 2020 і дотепер), із передачею земель державної власності у приватну (розпаювання земель колгоспів та радгоспів між їх членами, індивідуальна приватизація, викуп, ін.) повноцінне право на розпорядження землями сільськогосподарського призначення її власники й досі не отримали.

Починаючи з 2002 року було запроваджено мораторій на відчуження певних видів сільськогосподарських земель, який із часом зазнав суттєвих змін, спрямованих на недопущення його обходу. Нині дія мораторію поширюється на відчуження земель таких видів: землі товарного сільськогосподарського виробництва; земельні ділянки, виділені із земельних часток (паїв); земельні частки (паї) та всі землі сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності, що становлять левову частку всіх сільськогосподарських земель.

Також додатково встановлено заборону і зміну цільового призначення вищезазначених видів земель, що перебувають у приватній власності.

Нині на законодавчому рівні запроваджується новий процес поетапного скасування чинної заборони на відчуження земельних ділянок сільськогосподарського призначення приватної власності із низкою обмежень, що в основному зводяться до обмеження їх набуття певними суб'єктами, а також обмеження концентрації землі до певної площі в однію особи, встановлюється новий механізм безоплатної передачі земельних ділянок особам, які цього потребують та мають відповідне право в рамках вимог чинного законодавства.

У зв'язку з цим ця стаття спрямована на дослідження стану адміністративно-земельної реформи в Україні, а також окреслення напрямів удосконалення нормативно-правового аспекту земельної реформи в Україні, оскільки для подальшого розвитку законодавчої бази, для продовження реформи необхідно прийняти низку важливих законодавчих змін.

Ключові слова: земельна реформа, адміністрування, публічна влада, органи місцевого самоврядування, територіальні громади.

Lisova O. I., Shevyakov M. O., Orlova O. O. Land reform in Ukraine: the regulatory and legal aspect of reforms, a new administrative order for the agricultural land use in Ukraine

Today in Ukraine there is an urgent problem of redistribution of agricultural land, with their simultaneous transfer to private and collective ownership, as well as the use of enterprises, institutions and organizations, in order to enable equal development of all forms of land management, stable economy, establishment rational and safe use and protection of land.

The process of privatization of agricultural land in Ukraine is quite inconsistent, because it requires, first of all, the creation of favourable organizational, regulatory and legal conditions for further effective economic development, requires a complete reformatting of the economic mechanism, requires updating outdated mechanisms and procedures of all executive structures in this area.

In Ukraine attempts have been made for quite a long time to reorganize (reform) the entire system of land circulation. To date, not clear enough mechanisms have been implemented to effectively ensure the provision of high quality and affordable public services, meet the interests of citizens in all spheres of life in the territory, harmonize the interests of the state and local communities in the circulation of land.

Currently, in 2020–2021, the stage of reforming administrative-land relations in Ukraine continues. At present, the legislative level identifies the need for further reform process in Ukraine as one of the priorities in the state, which will continue the development of local government, territorial communities, there will be an opportunity to develop small and medium business in Ukraine, attract medium and large agricultural producers, and in general will enable the growth of Ukraine's economic indicators.

Considering that land reform was started in the 1990s (1st stage – from 1990 to 1992; 2nd stage – from 1992 to 1996; 3rd stage – from 1996 to 2001; Stage 4 – from 2001 to 2020 (Stage 5 – from 2020 to present) on the transfer of state-owned land to private (unbundling of collective and state farms between their members, individual privatization, redemption, etc.), its owners still have not received the full right to dispose of agricultural lands.

Beginning in 2002, a moratorium on the alienation of certain types of agricultural land was introduced, which over time has undergone significant changes aimed at preventing its circumvention.

Today, the moratorium extends to the alienation of lands of the following types: lands of commodity agricultural production; land plots allocated from land shares (units); land shares (shares) and all agricultural lands of state and communal ownership, which make up the lion's share of all agricultural lands.

Also, it is additionally established that the change of purpose of the above-mentioned types of privately-owned lands is prohibited.

Currently, a new process of phasing out the current ban on the alienation of privately-owned agricultural land is being introduced at the legislative level, with a number of restrictions, mainly limited to restricting their acquisition by certain entities, as well as limiting the concentration of land to a certain area per person, a new mechanism of free transfer of land plots to persons who need it and have the appropriate right, within the requirements of current legislation.

In this regard, this article is aimed at studying the state of administrative and land reform in Ukraine, as well as outlining areas for improving the regulatory aspect of land reform in Ukraine, because for further development of the legal framework, to continue the reform it is necessary to adopt a number of important legislative changes.

Key words: *land reform, administration, public authorities, local self-government bodies, territorial communities.*

Вступ. Негативними наслідками заборони на укладення договорів купівлі-продажу сільськогосподарських земель стали: негативне міграційне сальдо сільського населення; недоотримання власниками земель орендної плати за свої землі; виснаження ґрунтів; розвиток тіньової економіки та недоотримання доходів бюджету по всій країні.

Нині власник землі з одного гектара отримує близько 3 000 грн орендної плати проти 5000 грн за умови більшої конкуренції. Отже, у середньому з паю власник щорічно втрачає близько 7500 гривень.

Унаслідок дії заборони на відчуження сільськогосподарських земель земельні ділянки приватної форми власності є низьколіквідним економічним активом. Це унеможлиблює довгострокове кредитування сільського господарства, залучення додаткових інвестицій в аграрний сектор економіки, призводить до блокування довгострокових інвестицій у садівниц-

тво, овочівництво і тваринництво, переробку сільськогосподарської продукції, меліорацію та консолідацію земель.

Запровадження тривалої заборони на вільне відчуження земель сільськогосподарського призначення призвело до загострення ситуації, пов'язаної із забезпеченням ефективного використання та охорони земель.

Відсутність у Державному земельному кадастрі відомостей про земельні ділянки, права на які виникли до 1 січня 2013 року, створює передумови для порушення прав і законних інтересів громадян та інших суб'єктів речових прав на земельні ділянки.

У разі здійснення управління землями сільськогосподарського призначення є проблема відсутності відомостей про значну кількість таких земельних ділянок у Державному земельному кадастрі.

Це призводить до наявності тіньових схем обробітку землі сільськогосподарського призначення, корупції у процесі управління та розпорядження зазначеними землями, неефективного використання земельних ресурсів, низької якості надання послуг громадянам та юридичним особам під час оформлення прав на земельні ділянки [1].

В Україні такий процес становлення нової системи адміністрування, процес реформування та реорганізації земельного фонду вже розпочато та він триває нині. Процес земельного реформування здійснюється Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільськогосподарства України, Державною службою України з питань геодезії, картографії та кадастру, запроваджується та реалізовується Програма USAID з аграрного і сільського розвитку (АГРО), залучається до співпраці державне підприємство «Науково-дослідний інститут геодезії і картографії» та державне підприємство «Центр державного земельного кадастру», Офіс реформ Кабінету Міністрів України.

Проблеми функціонування та реформування земельних відносин в Україні досліджують науковці, вчені – представники багатьох наук, насамперед це спеціалісти у галузі юриспруденції, земельних відносин, державного управління та місцевого самоврядування. Найбільш відомими науковими доробками є публікації таких науковців, як: В. Заяць, Т. Зінчук, Р. Левек, Ю. Лузан, Ю. Лупенко, А. Мартин, М. Мартинюк, В. Месель-Веселяк, Л. Новаковський, Б. Пасхавер, П. Саблук, Т. Степаненко, М. Ступень, А. Третяк, М. Федоров, О. Ходаківська, В. Шевчук, І. Юрченко, В. Борщевський, Г. Возняк, І. Залуцький, П. Жука, В. Кравців, І. Сторонянська, С. Шульц та інші.

Постановка завдання. Впровадження та успішне забезпечення проведення земельної реформи, удосконалення нормативної бази України, яка регулює порядок земельних відносин, насамперед спрямоване на можливість реалізації конституційних прав громадян на вільне розпорядження своєю приватною власністю; подальше формування спроможних територіальних громад, органів місцевого самоврядування шляхом передачі в їх розпорядження земель сільськогосподарського призначення, які перебувають у державній власності, як основного засобу виробництва та економічного розвитку відповідних територій; встановлення прозорого, чіткого та, головне, ефективного управління земельними ділянками та ресурсами.

Результати дослідження. Найголовнішою метою успішної реалізації земельної реформи в Україні є досягнення таких цілей: запровадження прозорого ринку земель сільськогосподарського призначення шляхом внесення до Державного земельного кадастру відомостей про земельні ділянки, права на які виникли до 1 січня 2013 року; прозоре та ефективне управління земельними ресурсами шляхом проведення інвентаризації всіх сільськогосподарських земель державної власності; передачею права розпорядження землями державної власності за межами населених пунктів (крім земель, що потрібні державі для виконання її функцій) до комунальної власності сільських, селищних та міських рад; запровадження електронних земельних торгів, що сприятимуть автоматизації процесу проведення електронних земельних торгів, підвищенню рівня конкуренції та збільшенню надходжень до бюджетів усіх рівнів; удосконалення порядку взаємодії між інформаційними системами державних реєстрів із метою контролю сукупної площі сільськогосподарських

земель у власності однієї особи та пов'язаних із нею осіб, уникнення можливих помилок (формування достовірних баз даних), а також внесення інформації про ціну та вартість речових прав до Реєстру речових прав та Державного земельного кадастру; діджиталізацією державних послуг – переведення надання всіх адміністративних послуг Державного земельного кадастру в електронний формат; розробленням та поданням Кабінетові Міністрів України проєкту постанови про затвердження нової єдиної Методики нормативної грошової оцінки земельних ділянок; розроблення та подання Кабінетові Міністрів України законопроєкту щодо консолідації земель; розроблення та затвердження Порядку функціонування національної інфраструктури геопросторових даних та утворення Ради з національної інфраструктури геопросторових даних [1].

Незважаючи на спроби проведення швидкої та чіткої реорганізації земельних відносин шляхом проведення земельної реформи, частина очікуваних змін, пов'язаних із прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення», так і не справдилась [2].

Нові законодавчі умови, які передбачалися земельною реформою, що були запропоновані до розгляду у першій редакції проєкту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» та передбачали можливість безперешкодно залучити середніх і великих агровиробників, у прийнятій редакції звалась до відкладення його дії ще на майже три роки.

Так, відповідно до вищезазначеного Закону встановлено такі основні строки запуску обігу права власності на сільськогосподарську землю:

у період з 1 липня до 1 січня 2024 року – між громадянами України, державою, територіальними громадами;

з 1 січня 2024 року – за участю юридичних осіб, створених за законодавством України з певними обмеженнями;

після схвалення рішення на референдумі – за участю іноземних юридичних осіб та громадян.

Також відповідно до оновлених внесених змін, закріплених у вищезазначеному Законі, набувати право власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення зможуть:

а) громадяни України;

б) юридичні особи України, створені і зареєстровані за законодавством України, учасниками (акціонерами, членами) яких є лише громадяни України та/або держава, та/або територіальні громади;

в) територіальні громади;

г) держава.

Право власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення може також набуватися банками лише в порядку звернення стягнення на них як на предмет застави. Такі земельні ділянки мають бути відчужені банками на земельних торгах протягом двох років з дня набуття права власності.

Іноземцям, особам без громадянства та юридичним особам заборонено набувати частки у статутному (складеному) капіталі, акції, паї, членство у юридичних особах (крім як у статутному (складеному) капіталі банків), які є власниками земель сільськогосподарського призначення. Це положення втрачає чинність за умови та з дня схвалення на референдумі відповідного рішення [2].

Але, незважаючи на запровадження змін, законодавець не встановлює процедуру щодо питання та умов регулювання обігу земельних часток (паїв), окрім як продовження накладення заборони їх відчуження на користь юридичних осіб до 1 січня 2024 року. Поряд з цим умови щодо обмеження консолідації, структури власності на землі сільськогосподарського призначення належать саме до земельних ділянок, що очевидно створить чимало правових колізій з цього приводу.

Наступним важливим кроком є також скасування заборони щодо зміни цільового призначення земель у встановленому порядку, що дозволить задовольнити потреби інших

галузей. Так, відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель», набрання чинності якого відбудеться 24.07.2021, встановлюється нова процедура зміни цільового призначення земель сільськогосподарського, а саме здійснюється за умови відшкодування власником земельної ділянки (а для земель державної та комунальної власності – користувачем) втрат сільськогосподарського, лісгосподарського виробництва, крім випадків, визначених законом. Внесення до Державного земельного кадастру відомостей про зміну цільового призначення земельної ділянки в таких випадках здійснюється за умови надання її власником (а для земель державної та комунальної власності – користувачем) забезпечення виконання зобов'язання з відшкодування втрат сільськогосподарського, лісгосподарського виробництва, крім випадків, визначених законом, у вигляді гарантії. Державний кадастровий реєстратор, який вносить до Державного земельного кадастру відомості про зміну цільового призначення такої земельної ділянки, за допомогою програмного забезпечення Державного земельного кадастру негайно повідомляє установу, що видала гарантію, про настання підстави для відшкодування втрат сільськогосподарського, лісгосподарського виробництва [3].

З огляду на вищезазначене проблему врегулювання земельних правовідносин потрібно розглядати не лише із соціально-економічного та екологічного погляду, але й з погляду безпеки держави. Держава – це насамперед: 1) народ, тобто люди; 2) територія, на якій цей народ проживає, тобто земля; 3) культура, яка відрізняє цей народ від інших та формує його певну унікальність у світовому просторі. Розглядаючи культурний аспект державної безпеки, варто відзначити, що більшість елементів української культури зберіглося саме у сільській місцевості і саме у селах найменше проявів русифікації. Це ще один аргумент, який свідчить про необхідність проведення земельної реформи насамперед у фарватері відродження та модерного розвитку українського села. Наведені аргументи та аналіз результатів досліджень учених дали змогу сформулювати такі основні елементи концепції земельної реформи в Україні:

1. Організація земельних відносин повинна базуватись на таких фундаментальних критеріях:

1.1) земля – найцінніший і найважливіший ресурс, який ми повинні зберегти і передати нащадкам у незмінних обсягах та в належній якості;

1.2) необхідно визнати на конституційному (законодавчому) рівні, що екологічно чисті землі – національне надбання України. Держава має забезпечити культивування в населення цієї ідеологічно-культурної норми. Нанесення шкоди землі повинне визнаватись кримінальним злочином та підлягати обов'язковому покаранню;

1.3) якісний рівень земельних ресурсів, зокрема вміст гумусу, має підлягати систематичному незалежному контролю. Погіршення стану землі повинно бути достатньою, обов'язковою та зобов'язуючою для органів державної влади умовою її витребування від власника чи користувача;

1.4) земля сільськогосподарського призначення не може належати на правах власності чи користування чужоземцям, а також юридичним особам, кінцевими чи проміжними бенефіціарами яких є чужоземці чи чужоземні юридичні особи;

1.5) зважаючи на стратегічне значення земельних ресурсів для України та українського народу, необхідно конституційно встановити кількісний критерій обмеження права приватної власності чи користування землею сільськогосподарського призначення. Наприклад, у приватній власності може бути не більше 100 га землі на одну особу сімейного фермерського господарства. Латифундистська модель сільського господарства є неприпустимою, оскільки землі, які орендують великі агрохолдинги, перебувають на межі втрати регенеративної здатності. Тим паче, що економічна неефективність латифундистської моделі підтверджена крахом деяких великих агрохолдингів;

1.6) земля сільськогосподарського призначення може належати на правах власності чи користування лише селянам та особам, які її обробляють. Доцільно заборонити формування банків земель з метою торгівлі нею чи використання в інший від ведення сільського

господарства спосіб. Як виняток, можна дозволити тимчасове володіння землею банкам, яку вони отримали в результаті переходу права власності на заставу. При цьому необхідно розглянути доцільність утворення єдиного державного земельного банку чи відповідної агенції (зокрема, запозичити європейський досвід – Landgesellschaft у ФРН, SAFER у Франції, регіональні земельні агенції у Бельгії тощо), які би здійснювали фінансове забезпечення та супровід земельних відносин (зараз держава має для цього унікальну можливість, володіючи декількома системними банками);

1.7) пріоритетне право на отримання землі в користування чи її придбання має надаватись місцевим жителям громад, на території яких розташовані відповідні земельні угіддя;

1.8) управління земельними ресурсами державної власності та регулювання земельних відносин мають здійснювати виключно громади, на територіях яких земельні ресурси розміщені;

1.9) використання отрутохімікатів у сільському господарстві необхідно законодавчо визнати абсолютно шкідливим та заборонити їхнє виробництво, реалізацію, імпорт і застосування чи звести ці процеси до прийняттого рівня;

1.10) встановити мораторій на зміну цільового призначення сільськогосподарських земель (дозволити лише в межах сільськогосподарського призначення рілля–пасовища–сади тощо з урахуванням пріоритету зниження рівня розораності землі).

2. Використання земельних ресурсів має здійснюватися з обов'язковим дотриманням непорушності екологічного балансу навколишнього природного середовища та збереження біорізноманіття, що передбачає:

2.1) обмеження вирощування та використання завезених з інших територій рослин, тварин та інших біологічних організмів, не притаманних природному середовищу України;

2.2) заборона використання генетично-модифікованих організмів;

2.3) заборона використання отрутохімікатів;

2.4) дозвіл використання лише тих технологій сільськогосподарського виробництва, які не виснажують ґрунти та інші компоненти екосистем.

3. Основною запорукою ефективного розвитку села є забезпечення високого рівня зайнятості сільського населення у сільській місцевості. Це передбачає необхідність:

3.1) визнання, що великі латифундії не провадять трудомісткого сільськогосподарського виробництва, отже, їхня діяльність не може забезпечити ні високий рівень зайнятості сільського населення, ні грошових надходжень у місцеві бюджети, ні розвитку інфраструктури села;

3.2) формування класу дрібних та середніх господарів (фермерів) на селі, які забезпечать як самозайнятість (особисту і своєї сім'ї), так і зайнятість своїх односельчан;

3.3) навчання та постійного консультування сільського населення сучасних ефективних, але нешкідливих технологій ведення сільського господарства, організації сільськогосподарської діяльності та її маркетингу;

3.4) створення умов для розвитку галузі перероблення сільськогосподарської продукції безпосередньо на селі;

3.5) стимулювання розвитку кооперації у сфері виробництва, переробки, реалізації сільськогосподарської продукції, а також технічного, агрономічного, ветеринарного обслуговування суб'єктів сільськогосподарської діяльності;

3.6) стимулювання розвитку експортного потенціалу трудомістких культур.

Занадто переймаючись фінансово-економічним зиском, влада і суспільство повинні усвідомлювати, що економічний фактор не може бути підставою, причиною, мотивацією чи обґрунтуванням для нанесення навіть найменшої шкоди землі, природі, довкіллю, людині. Економічний критерій не має бути єдино визначальним у ефективності сільськогосподарського виробництва. Насамперед якість, корисні і нешкідливі для людини та природи технології і продукти сільськогосподарського виробництва, непорушність екологічного балансу, а вже потім економічна ефективність [4].

Таким чином, з огляду на вищезазначене, слід наголосити, що земля – це єдиний прозорий елемент створення перспективних агломерацій і перспективних прибуткових

об'єднаних територіальних громад, розвитку сіл і міст, що сприяє економічному розвитку суспільства, росту економіки держави, покращенню добробуту населення, збільшенню інвестиційної привабливості для іноземних партнерів, росту продуктивності праці в сільськогосподарському господарстві тощо [5].

Найголовнішою проблемою нормативно-правового забезпечення проведення реформи земельних відносин є відсутність чіткої бази законів, які спрямовані на реалізацію земельних відносин в Україні, необхідність удосконалення Земельного кодексу України з урахуванням міжнародного досвіду та адаптацією під потреби суспільства та держави загалом.

З метою запровадження чіткого функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення необхідно закріпити на законодавчому рівні механізм та процедуру передачі земель сільськогосподарського призначення з обов'язковим урахуванням таких важливих аспектів: 1) надати рівні права та обов'язки для всіх учасників ринку, запровадити чітку процедуру проведення електронних торгів для реалізації прав на землі державної та комунальної власності; 2) створити нормативно-правову базу для захисту прав землекористувачів; 3) внести до Державного земельного кадастру достовірні відомості про земельні ділянки, речові права на які зареєстровано до 1 січня 2013 року, але відомості про які відсутні в Державному земельному кадастрі; 4) провести завершення інвентаризації земель державної власності; 5) удосконалити систему запровадження нової уніфікованої методики нормативної грошової оцінки земель у межах територій територіальних громад; 6) оптимізувати процеси сільськогосподарського землеволодіння і землекористування; 7) здійснити чітке розмежування земель права державної і комунальної власності, тим самим підняти відповідальність за використання земельних ресурсів та посилити економічну базу місцевого самоврядування шляхом економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель.

Децентралізація земельних відносин (передача державних сільгоспземель у комунальну власність та передача повноважень з управління земельними ресурсами на місцевий рівень) покращить якість управління земельними ресурсами, яка є суттєвим драйвером збільшення податкових надходжень місцевих бюджетів, що є необхідним для розвитку сільських громад за умов зростання рівня їх самостійності у рамках реформи децентралізації.

Список використаних джерел:

1. Урядовий портал. Земельна реформа. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/ekonomichne-zrostannya/zemelna-reforma>.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення : Закон України від 31 березня 2020 року № 552-IX. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2020, № 20, ст. 142. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-20#Text>.
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель : Закон України від 17 червня 2020 року № 711-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2020, № 46, ст. 394. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/711-20#Text>.
4. Коркуна О.І. Вплив земельної реформи на розвиток об'єднаних територіальних громад. *Територіальний розвиток та регіональна економіка*. URL: [http://ird.gov.ua/sep/sep20201\(141\)/sep20201\(141\)_029_SmovzhenkoTS,KorkunaOI,KorkunaII,KhromyakUV.pdf](http://ird.gov.ua/sep/sep20201(141)/sep20201(141)_029_SmovzhenkoTS,KorkunaOI,KorkunaII,KhromyakUV.pdf).
5. Пилипенко Л.М. Формування концепції земельної реформи в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. № 1. 2021. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/1_2021/6.pdf.

